

FTAMP 17.01.17

<https://doi.org/10.26577/EJPh2033202614>**Ж.Ә. Аймұхамбет , М.М. Гилямханов***

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*e-mail: marlengilymkhan@mail.ru

ПОЭТИКАЛЫҚ ТАНЫМДАҒЫ ДҮНИЕ БЕЙНЕСІ

Мақалада дүние бейнесі ұғымы жан-жақты қарастырылып, танымдық, әлеуметтік және поэтикалық аспектіде талданады. Зерттеу барысында Э. Гуссерль, А. Белый, К. Ясперс, М. Хайдеггер, М. Бахтин, Б. Мейлах, Г. Гачев, Б. Нұрдаулетова және басқа да белгілі ғалымдардың ғылыми еңбектері теориялық-әдіснамалық негіз ретінде пайдаланылды. Бүгінгі күнге дейін дүние бейнесі ұғымы аясында бірқатар қазақ және шетел ғалымы зерттеу жүргізді. Ойшылдардың ғылыми еңбектерінде ұсынылған болжамдарға сүйенсек, дүние бейнесі – тұтас әлемді, жалпы жаратылысты қамтитын кең ауқымды түсінік, мән-мағынасы терең ұғым. Поэтикалық таным – бұл дүниені, өмірді, адам сезімдері мен құбылыстарды поэзия, көркем бейнелер мен образдар арқылы тану тәсілі. Адамның дүниені тануға деген ұмтылысы оның ішкі рухани әлемінде сан алуан сұлбалардың қалыптасуына алып келеді. Сана қабаттарында жинақталған кескіндер адамның жеке тәжірибесімен, тарихи жадпен және мәдени кодтармен сабақтасып жатады. Дүние бейнесінің түрлі салада кеңінен қолданылатын ғылыми термин екені айқындалған. Бұл ұғым мәдениеттану, биология, социология, психология, филология, бейнелеу өнері, онтология, сондай-ақ лингвистикада жиі кездеседі. Лингвистикада ұлттық дүниетанымның тілдегі көрінісі зерттеледі. Ал әдебиеттануда дүние бейнесі көркем мәтіннің мазмұндық-идеялық жүйесін айқындайтын басты компоненттердің бірі ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: дүние бейнесі, поэтикалық таным, көркем мәтін, ұлттық дүниетаным, мәдени код, поэтика, таным.

Zh.A. Aimukhambet, M.M. Gilymkhanov*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*e-mail: marlengilymkhan@mail.ru

The image of the world in poetic cognition

The concept of the world image is comprehensively examined in this article, with particular emphasis placed on its cognitive, social, and poetic dimensions. The theoretical and methodological foundation of the study is based on the scholarly works of E. Husserl, A. Bely, K. Jaspers, M. Heidegger, M. Bakhtin, B. Meilakh, G. Gachev, B. Nurdauletova, and other prominent researchers. To date, numerous Kazakhstani and international scholars have explored the concept of the world image from various interdisciplinary perspectives. Drawing upon the hypotheses and theoretical approaches proposed in these studies, the world image may be understood as a complex and multidimensional phenomenon that encompasses both human existence and the universe as an integral whole, characterized by profound semantic and philosophical depth. Poetic cognition is defined as a specific mode of perceiving and interpreting the world, human existence, emotions, and surrounding phenomena through poetry, artistic imagery, and symbolic representation. Humanity's enduring aspiration to comprehend reality gives rise to diverse mental constructs within the inner spiritual realm. These imaginative representations, accumulated in the layers of consciousness, are closely interconnected with personal experience, historical memory, and cultural codes. The study establishes that the concept of the world image functions as a widely employed scientific category across numerous disciplines. It is actively utilized in cultural studies, biology, sociology, psychology, philology, visual arts, ontology, and linguistics. In linguistics, particular attention is devoted to the representation of national worldview through language, whereas in literary studies, the world image is regarded as one of the principal components shaping the semantic, philosophical, and ideological structure of a literary text.

Keywords: world image, poetic cognition, literary text, national worldview, cultural code, poetics, cognition.

Ж.А. Аймұхамбет, М.М. Гилымханов*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*e-mail: marlengilymkhan@mail.ru

Картина мира в поэтическом познании

В статье всесторонне рассматривается концепт «картина мира», анализируемый в когнитивном, социальном и поэтическом аспектах. В ходе исследования в качестве теоретико-методологической основы были использованы научные труды Э. Гуссерля, А. Белого, К. Ясперса, М. Хайдеггера, М. Бахтина, Б. Мейлаха, Г. Гачева, Б. Нурдаулетовой и других известных ученых. На сегодняшний день в рамках изучения понятия «картина мира» проведён ряд исследований как казахстанскими, так и зарубежными учёными. Опираясь на положения, представленные в научных трудах мыслителей, можно утверждать, что картина мира представляет собой многомерное и содержательно насыщенное понятие, охватывающее целостность мироздания и универсум бытия. Поэтическое познание определяется как способ освоения действительности, жизни, человеческих чувств и явлений посредством поэзии, художественных образов и символов. Стремление человека к постижению мира обуславливает формирование в его внутреннем духовном пространстве множества образных структур. Художественные репрезентации, аккумулированные на уровнях сознания, находятся в тесной взаимосвязи с индивидуальным опытом, исторической памятью и культурными кодами. Установлено, что концепт «картина мира» является междисциплинарным научным термином, широко используемым в различных областях знания. Данное понятие активно функционирует в культурологии, биологии, социологии, психологии, филологии, изобразительном искусстве, онтологии, а также в лингвистике. В лингвистике исследуется языковая репрезентация национального мировидения, тогда как в литературоведении картина мира рассматривается как один из ключевых компонентов, определяющих содержательно-идейную систему художественного текста.

Ключевые слова: картина мира, поэтическое познание, художественный текст, национальное мировидение, культурный код, поэтика, познание.

Кіріспе

Дүниені толық тануға ұмтылған адамдар ойының тұңғығында түрлі бейнелер жүреді. Олар үнемі табиғатты, ғарышты қиял күшімен аралайды. Көз алдында өзі кешкен ғұмыр суреттері көлбеңдейді. Санасында тарихи оқиғалар жаңғырып, қазіргі күнмен, осы сәтпен астасады. Соның бәрі дүние бейнесін құрайды. Дүние бейнесінің қалыптасуына өмірлік ұстанымдар мен көзқарастар да әсер етеді.

Таным арқылы адам санасында дүниенің бейнесі туралы түсініктер қалыптасады. Дүние бейнесін танытудың түрлі ғылыми пәндерде қалыптасып, бір жүйеге түскен өзіндік әдістері бар. «Дүние бейнесі» ұғымының термин түрінде ғылыми айналысқа енуі көрнекті австриялық философ Л. Витгенштейннің есімімен байланыстырылады. Философ дүние бейнесін «шынайылықтың моделі» деп атап көрсетеді де, «ақиқат ойдың тұтастығы» ретінде түсіндіреді (Витгенштейн, 1994, б. 8-10).

Бұл ұғым белгілі бір ұлттың әлемді қабылдау ерекшеліктерін де қамтиды. Сондықтан дүние бейнесі ұлттық дүниетанымның жинақталған көрінісі ретінде қарастырылады. М. Хайдеггер Аристотель, Протагор, Р. Декарт, Ф. Ницше, И.

Кант, Г. Гегель тұжырымдарына иек артып, дүние бейнесі ұғымының мән-мағынасы тереңде деп топшылады. Аталған ойшылдардың ғылыми көзқарастарына сараптама жасап, өзінше ой түйінді.

М. Хайдеггер дүние бейнесін метафизика, нигилизм және басқа да ғылым салаларымен байланыстыра зерттеп, дүние туралы түсініктің бастауын қайдан алып жатқанына баса назар аударды. Дүниені түсінуді, тануды тікелей тілмен байланыстырды. Бұл тұжырым зерттеушілер тарапынан ары қарай беки түседі. Бір зерттеуші «Әрбір тілде дүние бейнесі, ұлттың таным-түсінігі мен ерекшеліктері, менталитеті көрініс табатынын» құптаса (Араева, 2016, б. 161), тағы басқа зерттеушілер: «дүниенің тілдік бейнесінде ұлттық дүниетаным бар» екенін айқындай түседі (Наурзбаева et al., 2023, б. 23). Бұл ой-тұжырымдарды зерттеуші А. Туманова да қуаттайды. Оның айтуынша, тіл арқылы тұтас ұлтты танып-білуге, сол ұлттың адамзат, жаратылыс туралы түсініктеріне тереңірек үнілуге болады (Туманова, 2021, б. 3).

М. Хайдеггер «Болмыс және уақыт» еңбегінде дүние бейнесі ұғымын жан-жақты қарастыруға, тереңірек зерделеуге тырысты. Ол дүние бейнесі ұғымының мән-мағынасын толық ұғын-

бас бұрын, ең әуелі дүниенің не екенін түсіну керектігін алға тартты. Ол Декарт және Кант тұжырымдарын салыстырды. Басқа да ғұламалардың ой-пікірлерін ескерді. М. Хайдеггердің пайымдауынша, «Дүние бейнесі ең алдымен құрылымдық тұрғыда айқындалуы қажет. Бұл жеңіл әрі тым қарапайым көрінуі мүмкін. Алайда, біз осы әдістен бас тарта алмаймыз. Дүниені феномен ретінде қалай сипаттауға болады? Дүниені сипаттау үшін оның неден құралғанына назар аударуымыз керек. Ең әуелі үй, ағаш, адам, тау, жұлдыз секілді сөздерді тізіп шыққан дұрыс. Содан соң олардың дүниемен қалай байланысып жатқанын анықтаймыз» (Хайдеггер, 2003, б. 38). Бұдан адамдардың өзін қоршаған ортаға, құстарға, бұлттарға, кітаптарға, қала берді идеяларға деген көзқарасы оның санасындағы дүние бейнесінің сипатына, дүниетанымына байланысты нақтыланатынын аңғарамыз.

Э. Гуссерль дүниені баршаға ортақ ұғым ретінде танып, өз биігінде ой сабақтады. Адам баласының дүниенің бір бөлшегі екенін айтты. Н. Розенберг «Э. Гуссерль феноменологиясындағы «өмірлік әлем» ұғымы: күнделікті өмірдің мәдени-тарихи әлемі ретінде» мақаласында неміс ойшылының философиясы туралы сөз қозғады. Э. Гуссерль дүниені барлық білімнің, танымның және ғылымның бастапқы негізі деп есептейтінін көрсетті. Ал С. Зенкин өз зерттеуінде К. Ясперс тұжырымдарына кеңінен тоқталып, оның дүние бейнесін тұтастықты білдірсе де, тұтас әлемнің бейнесі емес деп есептегенін жазған (Зенкин, 2021, б. 101). М. Хайдеггер К. Ясперстің кітабын жан-жақты талдап, дүниетанымды заманауи ғылым мен технология негізінде қарастыру қажет екенін айтты. М. Хайдеггер үшін дүние – жай ғана заттардың жиынтығы немесе объектілер кеңістігі емес, космостың, қоршаған ортаның, тарихтың жиынтық атауы. Оның топшылауынша, дүние адамға күнделікті тәжірибе арқылы ашылатын мағыналық тұтастық (Хайдеггер, 2003, б. 64).

А. Шюц адамдардың дүниені қалай түсінетінін, қалай қабылдайтынын сарапқа салса, А. Коврова мағынаға айналған сезім дүние бейнесінің негізі деп топшылады. С. Иванченконың пікірі бойынша, дүние бейнесі адамның өзін-өзін тануы, әлемді қабылдауы барысында сана түкпірінде қалыптасады (Иванченко, 2023, б. 32).

Осы тұрғыда Е. Блаватская байыпты байламдар ұсынды. Оның ойынша, дүниеде кездейсоқтық жоқ, сондай-ақ қозғалыстар бір-бірімен байланысып, өзгерістер ой, сана арқылы жүзеге

асырылып жатыр. Блаватская адам мен ғаламды байланыстыратын әділет заңы (Карма) жайында сапалы еңбектер қалдырды. Өткен шақ пен қазіргі уақыттың, болашақтың бір-бірімен тығыз байланысты екенін алға тартып, адам баласының дүниеге деген көзқарасының қалыптасуына ойдың, іс-әрекеттер мен амалдардың және жеке тұлғаның жан қалауы мен ерік-жігерінің ерекше әсер ететінін атап өтті.

Блаватская философиясы «Әркім өз тағдырын өзі жасайды» (Блаватская & Рерих, 2023, б. 11) тұжырымына негізделген. Оның еңбегінде көрсетілгендей, әрбір адам – өз тағдырының, ақыл-ойының патшасы.

Дүние бейнесі, таным туралы зерделеулер М. Бахтиннің еңбектерінде маңызды орын алды. Ғалым таным мәселесін көркемдік қабылдаумен барынша тығыз байланыста қарастырады. Көркем туындының негізгі арқауы таным екенін ескерте отырып, әр кейіпкер, әр оқиға, тұтастай алғанда мәтін құрылымы көркемдік танымға негізделеді деп біледі. Оның тұжырымына сүйенсек: «Көркемдік таным кеңістігі – ұйымдас-тырылған, реттелген және аяқталған әлем» (Бахтин, 1986, б. 172).

Фалес, Анаксимандр, Анаксагор, Пифагор, Филолай тұжырымдарына үңілген Е. Ермакованың «Дүние бейнесі: ежелгі ойшылдар көзімен» еңбегінде көне дәуір кемеңгерлерінің дүниенің мән-мағынасын әртүрлі жолмен іздегені айтылған. Алғаш рет Ежелгі Вавилонда ай мен планеталар қозғалысының қарапайым теориялары жасалған көрінеді. Ежелгі Грекияда жердің беті шетін мұхит сулары шайып жатқан жалпақ дискке теңестірілген. Ал Ежелгі Үндістанда Әлем үш бөлікке бөлінді: жер, аспан және оларды бөліп тұрған ауа кеңістігі. Бұл кеңістікте жел құдайы, найзағай мен дауыл құдайы әрекет етеді деп есептелді. Яғни, дүние бейнесі әлімсақтан бері қалыптасып келеді. Оның нақты қалыбы болмағанмен, көру, есту, сезу, оқу, түсіну арқылы сана түкпірінде түпкілікті орныққан.

Осы тұста ғалым Б. Нұрдәулетованың «Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі» еңбегіне тоқталғанымыз жөн. Жалпы бұл монографияда жыраулар поэзиясындағы дүние бейнесінің поэтикалық кеңістікте көрінуі тілдік тұрғыда зерттелген. Оның мәлімдеуінше, «Дүниенің санадағы бейнесі тіл арқылы форма мен мазмұнға ие болады немесе дүниенің санадағы дерексіз идеалды бейнесі тіл арқылы материалданады (заттанады)» (Нұрдәулетова, 2008, б. 65). Б. Нұрдәулетова дүниені танудың құры-

лымдық сатысына жіті тоқталған. Ол Сократтың ұранына айналған – адамның өзін-өзі тануын алдыңғы орынға шығарды. Бұл құрылымдық саты адамның таным көкжиегінің кеңеюіне байланысты мен және олар, қоғам, ғалам түрінде жалғасын табады. Яғни, дүниетаным ең әуелі адамның өзін-өзі тануынан басталады. Бұл – бұлтартпас шындық. Өзін-өзі танымаған жан дүниенің мәнін ұғына алмайды.

Ғылым жоғарыда аталған ғылыми еңбегінде адамның өз-өзін тануы тікелей Алланы тануға жетелейтінін жеткізген. Өз-өзін таныған адам айналасындағылардың ой-пікірімен санаса бастайды. Адамзаттың қалай пайда болғаны туралы ойланады. Дүние жайында толғанады. Адамдардың өмірде бір-бірімен араласып, байланыс орнататыны анық нәрсе. Бұл тұста Б. Нұрдәулетова М. Бубердің пікіріне сүйенеді. М. Бубер адамның дүниені танып-білуі өзгелерді тануымен қатар жүретінін айтқан. Содан кейін барып көпшілікті дүниенің жаратылуы мен оның неден құралғаны толғантады. Осы сатылардан өткен соң жалпы дүниенің қыр-сырын түсінуге деген талпыныс пайда болады. Б. Нұрдәулетованың топшылауынша, «Жыраулар танымында дүние (аспан мен жердің арасы) кең, шексіз әлем. Себебі, ол адамның санасына, болмысына сыймайтын кеңістік, өлшем» (Нұрдәулетова, 2008, б. 119).

А. Нұржанова болса, «Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды» тақырыбындағы диссертациясында салмақты ой өрбіткен. Оның зерттеу нысаны – қазақ фразеологизмдері. А. Нұржанованың тұжырымдауынша, фразеологиялық дүние бейнесінің түп негізінде белгілі бір этномәдени ұжымның сан ғасырлар бойы қоршаған ортаны меңгеруі, игеруі және өзгертуі үдерісінде қалыптасатын дүниені бейнелі, көрнекі етіп көруі және тануы жатады. «Қазақ ұлтының әлем жайлы қордаланған білімін, яғни, дүние суретін, дүние-әлем туралы қазақы ұғым-түсініктерді лингвистикалық, семиотикалық, философиялық, мифологиялық, поэтикалық, мәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеу – қазақстандық гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі тың да, өзекті мәселе» (Нұржанова, 2010, б. 23).

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының теориялық негізі ретінде Л.Витгенштейннің философиялық еңбектері, Е. Блаватская мен Н. Рерихтің «Шамбала. Әлем-

нің өткені ме, әлде, болашағы ма?», М. Хайдеггердің «Болмыс және уақыт», М. Бахтиннің «Сөз өнерінің эстетикасы», А. Белыйдың «Символизм – дүниені тану тәсілі ретінде», Г. Гачевтің «Дүниенің ұлттық бейнелері», Б. Мейлахтың «Жазушы таланты және шығармашылық үдерістер», сондай-ақ Б. Нұрдәулетованың «Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі» ғылыми еңбегі және басқа да мақала-материалдар пайдаланылды.

Тақырыпты талдауда шолу, талдау және жинақтау, индукция және дедукция, салыстыру әдістері басшылыққа алынды. Талдау және жинақтау – көркем таным арқылы қалыптасқан дүние бейнесін таныту негіздерін жүйелесе, индукция және дедукция – дүние моделі, уақыт шындығы ұғымдарының поэтикалық таныммен байланысын жекелей және жалпылама қарастыруды жүзеге асыру мақсатында, салыстыру – түрлі пікір-тұжырымдарды салыстыра отырып, қорытынды шығаруда пайдаланылды.

Сонымен қатар зерттеу барысында герменевтикалық және интерпретациялық тәсілдер қолданылып, поэтикалық мәтіндегі дүние бейнесінің мағыналық қабаттары айқындалды. Бұл тәсілдер көркем образ, символ, авторлық таным және мәтіндік кеңістік арасындағы байланысты жүйелі түрде талдауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Е. Блаватская мен Н. Рерихтің «Шамбала. Әлемнің өткені ме, әлде, болашағы ма?» атты кітабында дүние көпқабатты құрылым ретінде егжей-тегжейлі қарастырылған. Бұл философиялық еңбекте дүние бейнесі түрлі призмалар арқылы түсіндіріліп, теософиялық, космологиялық бағытта толыққанды тұжырымдар айтылған.

М. Хайдеггердің «Болмыс және уақыт» еңбегінде адам баласының күнделікті өмірде нені, қалай тани алатыны туралы сөз өрбиді. Осы кітапта адам әлемге тамыр жайып, мына шексіз ғаламның бір бөлшегіне айналатын тіршілік иесі ретінде қаралып, оның санасында қалыптасқан дүние бейнесі тереңірек зерттеледі. Болмыс пен уақыт бір-біріне байланыстырылып, дүние бейнесінің дайын сұлба немесе сурет емес екені айтылады. Тиісінше, бұл ұғымның ғасырлар бойы қалыптасатыны жайында ой қозғалады. Оған қоса осы бір үдерісті түсіну, қабылдау алыстаған айлармен, жылжыған жылдармен біте қайнасып жатқаны меңзелген. Біз бұдан дүние бейнесінің

нақты қалыбы жоқтығын, сондай-ақ оның үнемі қозғалыста, даму үстінде болатынын байқаймыз.

М. Бахтиннің «Сөз өнерінің эстетикасы» кітабында әдебиет эстетикалық және пәлсапалық тұрғыда талданып, дүние тәжірибе, сондай-ақ тіл арқылы қалыптасатын полифониялық бейне ретінде түсіндіріледі.

А. Белыйдың «Символизм – дүниені тану тәсілі ретінде» кітабы – үлкен ғылыми еңбек. Ол адамның рухани тәжірибесіне баса назар аударып, символизмды дүниені танудың тәсілі, ал символды мағына тасымалдаушы деп есептеді. Ол дүниені екіге бөліп қарастырды. Оның бірі – көзге көрінеді. Бірі – жасырын тұрады. А. Белыйдың тұжырымдауынша, дүние бейнесі түптеп келгенде символдар арқылы ашылады.

Г. Гачев әртүрлі халықтардың дүниені қабылдау ерекшеліктерін салыстырып, тілді, әдебиетті ғана емес, тұтас мәдени жүйені зерттеді. Ол «Дүниенің ұлттық бейнелері» кітабында әр халықтың өзіне тән дүниетанымы болатынын меңзеген. Сонымен қатар осы мақалада Б. Мейлахтың «Жазушы таланты және шығармашылық үдерістер» еңбегіндегі тұжырымдар негізге алынды. Бұл кітапта дүние бейнесі қаламгер өмір сүрген кезеңмен, уақытпен байланыстырыла зерделенген. Г. Гачев өз тұжырымын ұлттарға бағыттаса, Б. Мейлах кез-кезген шығармашыл тұлғаның өз дүниетанымы болатынын айта келе, сана түкпіріндегі сол ой-көзқарас көркем мәтіндерде көрініс табатын дүние бейнесінің сомдалуына тікелей әсер етеді деп топшылаған.

Ал Б. Нұрдәулетованың «Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі» еңбегінде жыраулардың өлең-жырларындағы дүние бейнесі нақты мысалдармен көрсетілген. Ол дүние бейнесінің жыраулар поэзиясында қалай көрініс тапқанын егжей-тегжейлі зерттеген. Қазақ халқының дүниетанымындағы көркем образдар, өмір мен өлім, кеңістік пен уақыт ұғымдары тереңірек қарастырылған. Көбінесе дүниенің қалай пайда болғанына, құпиялылығына, жұмбақтығына баса назар аударған. Жыраулардың өлең-жырларын негізге ала отырып, «Дүниені кім жаратты?», «Адамды қалай жаратты?» және басқа да сауал-сұрақтарға жауап іздеген. Көркем мәтіндерден дүниенің неден тұратынына, оның қалай орналасқанына қатысты деректер тапқан. Дүниенің мәніне үңілген. Жоғарыда көрсетілген сұрақтар негізінде зерттеу жүргізу ауқымды ұғымды тереңірек түсінуге ықпал ететіні сөзсіз.

Осы мақалада жоғарыда аталған ғылыми еңбектерден бөлек, пайдаланылған барлық мате-

риалда дүние бейнесінің мән-мағынасын ашуға негізделген тұжырымдар ұсынылды.

Нәтижелер мен талқылау

Дүниенің танымдық бейнесі – бұл адамзаттың жалпы жарытылыс, күллі ғалам туралы түсініктерінің, ұғымдары мен теорияларының жүйеленген жиынтығы. Дәлірек айтқанда, адам санасында қалыптасқан шындық. Дүние бейнесін танымдық аспектіде қарастырғанда әлемнің қалай құрылғанына, оның қандай заңдылықтарға бағынатынына көңіл бөлінеді.

Дүниені тану үдерісі адам баласының ой-санасында бала жастан бастау алады. Оның таным кеңістігі уақыт өте келе кеңейіп, аң-құсты, аспан әлемін, өзін қоршаған ортаны егжей-тегжейлі тани бастайды. Осылайша дүниетаным, дүниеге деген көзқарас қалыптасады. Дүниенің танымдық бейнесі жеке тұлғаның ізденісіне, ерекше қасиеттеріне, болмыс-бітіміне байланысты дамып отырады.

Адам баласының кішкентай кезінде көрген-білгені, естігені оның дүниетанымының қалыптасуына ерекше әсер етеді. Санада сан түрлі сұрақ пайда болады. Оны күн мен түннің не себепті ауысатыны, жұлдыздардың аспанға қалай түзілгені, адамның қалай жаратылғаны қызықтыратыны анық. Атап өткеніміз оны мазалайтын нәрсенің бір парасы ғана. Осы үдерістің нәтижесінде дүниетаным мен дүниеге деген көзқарас қалыптасып, тұлғаның әрі қарайғы интеллектуалдық және рухани дамуының негізіне айналады.

Бұл пікірімізді А. Белый растайды. Оның «Символизм – дүниені тану тәсілі ретінде» атты еңбегінде дүние бейнесіне қатысты бірқатар салмақты тұжырым айтылған. Ол Аристотель, Платон, Ницше болжамдары негізінде өзінше ой қорытып, «Дүние мен үшін ертегі; бала күнгі «менім» беймәлім күштің ырқына көніп, мифология тұңғығына сүңгіді; дүние пайда болды; оның тарихы қалыптасты; осылайша қиял күшімен дүние жаралды» (Белый, 2023, б. 26) дейді.

Адам баласы өмірінің әрбір кезеңінде түрлі ой түйеді. Кітаптарды парақтайды, жаһандағы құпиялармен, таңғажайып кеңістіктермен, тылсым оқиғалармен танысады. Тарихтың көлеңкелі тұстары туралы біле бастайды. Солайша оның санасында дүние жайлы түсінік тамырын жаяды.

А. Белый дүниені символдар арқылы тану керектігін айтты. Символизмді тек әдеби ағым емес, әлемді танудың тұтас тәсілі ретінде қарас-

тырды. Символ А. Белый үшін дүниенің терең мәнін ашатын танымдық құрал. А. Белый дүниенің үнемі қалыптасып, үздіксіз қозғалып отыратынын жеткізді. Оның тұжырымдауынша, дүние бейнесі символдар арқылы ғана толық танылады. Осылайша, символ сыртқы әлем мен ішкі рухани әлемді байланыстырады. Мысалы: жол – адам тағдыры; жарық – рухани ояну; түн – дағдарыс. Символдардың мәнін ашу – тікелей ұлттық дүниетанымға қатысты.

Ал дүниенің әлеуметтік бейнесі адам санасында қоғамдық-саяси оқиғалар, айналасындағылардың өзіне әсер етуі негізінде қалыптасады. Орын алып жатқан құбылыстар адам психологиясына әсер етпей қоймайды. Осындай жағдайлар оның дүниеге деген көзқарасын өзгеріске ұшыратады. Г. Сағидолланың сөзіне сүйенер болсақ, «халықтың дүниеге деген көзқарасы жеке және қоғамдық сана негізінде қалыптасады» (Сағидолла, 2011, б. 47).

Ғалымдар дүниенің әлеуметтік бейнесін айқындағанда адамның қоғамда қандай орын алатынына, әлеуметтік тәжірибенің дүниені қабылдауға қалай әсер ететініне тоқталған. Ол тарихи кезеңдер мен саяси жағдайларға байланысты үнемі өзгеріп отырады, сондай-ақ адам мен қоғамның өзара байланысын көрсетеді және әлеуметтік шындықты бейнелейді. Осы тұрғыда Г. Гачев тұжырымына иек артамыз:

«Бізді ұлттық мінез, ұлттық дүниетаным, психология емес, былайша айтқанда, гносеология – ұлттық көркемдік «логика», ойлау жүйесі, яғни, белгілі бір халықтың дүниені қандай «координаттар торы» арқылы қабылдайтыны және соған сәйкес оның көз алдында дүние бейнесінің қалай қалыптасатыны қызықтырады» (Гачев, 1988, б. 44). Ал Б. Нүрдәулетова «Г. Гачевтің философиялық теориясы бойынша дүниенің ұлттық бейнесі Космо-Психо-Логос – үш танымының тұтастығында танылатынын» (Нүрдәулетова, 2008, б. 120) айтады. Бұл жерде космос – тән, психо – жан, логос – рух.

Т. Владимирова мен С. Яковлева «Г. Гачевтің шығармашылық мұрасындағы дүниенің космологиялық бейнесі» атты ғылыми мақаласында дүние бейнесін сана эволюциясы тұрғысынан қарастырады. «Дүние эволюциясыз мағынасыздыққа ұшырайды» (Сомсиков, 2021, б. 3). Жоғырада аталған ғалымдар зерттеу барысында Г. Гачев әдіснамасына, яғни, Космо-Психо-Логос идеясына сүйеніп, түрлі тұжырым ұсынған. Бұл мақалада үңгір қабырғаларындағы суреттер, мүсіндер, аңдар мен құстардың бейнелері, әйел

мүсіншелері, мамонт сүйектерінен жасалған әртүрлі бұйымдар мен әшекейлер, алуан түрлі құралдар туралы сөз қозғалған. Осы бейнелердің адамдардың дүниені қабылдауы тұрғысынан пайда болғаны пайымдалып, жинақталған дағдылар мен қабілеттердің келер ұрпаққа беріліп отырғаны айтылған (Vladimirova & Yakovleva, 2025, б. 847-848). Яғни, біз дүние бейнесін түрлі аспектіде айқындау үшін адамзаттың сан ғасырлық тәжірибесіне сүйенеміз. «Дүние бейнесі – жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуын қамтамасыз ететін динамикалық, функционалдық, психологиялық жүйе болып табылады. Ол адам өміріндегі өзгерістерге сәйкес түрленеді» (Яницкий et al., 2021, б. 20).

Әйгілі ақын М. Лермонтов бір өлеңінде қиялдан ғажайып әлем жасағанын, ондағы бейнелерді бір-біріне шынжыр арқылы байланыстырғанын, оларға түр бергенмен, есім бермегенін, сондай-ақ қыстың долы бораны соққан күні сол қиялдан құралған әлемнің тас-талқаны шыққанын айтады. Ақын оқырманға не жеткізгісі келді? Рас, кейбір көркем мәтіндерде зұлмат жылдар, соғыс суреттері, тағдыр тауқыметі көрініс табады. Оны оқыған адам сан түрлі күйге бөленіп, ауыр-ауыр ойға шомады. Көркем туындыларда көрініс тапқан сұрықсыз сұлбалар оның санасына әсер етпей қоймайды. Дүниенің әлеуметтік бейнесін қарастырғанда, зерттеуді осы бағытқа бұрамыз. М. Лермонтов өлеңінде айтылған қыстың долы боранын – қоғамда орын алған жағдай деп қарасақ, қираған ғалам – өзгеріске ұшыраған дүние бейнесі. Бұдан қоғамдық-саяси оқиғалар салдарынан адам санасында дүниенің әлеуметтік бейнесі қалыптасады деген қорытындыға келеміз.

Бұл сөзімізді зерттеуші С. Дүйсенғазының пікірімен бекіте түсеміз. Оның пайымдауынша, «Дүниені танып білу адамның күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі істеген іс-әрекеттері мен көрген-білген өмір тәжірибелерінің нәтижесі негізінде сұрыпталып қалыптасады. Ал тәжірибе болса, адам қоғамының алға дамуының нәтижеге жеткен көрсеткіші ретінде де дәйектеліп зерделенеді. Сол себепті, дүниені танудың бастапқы және соңғы кезеңдері – адам әрекетінің тәжірибелік меңгеруінің нәтижесі болып табылады. Адам жаңа нысандар мен құбылыстарды тани отырып, оларға айдар тағып, атау береді. Дүние бейнесі ұғымы белгілі бір тарихи кезеңдегі адамзат білімімен, танымымен тығыз байланысты қатталады. Әр адамның, әр халықтың әлем туралы танымы мен білімі сол кездегі қо-

ғамдық жағдаяттарға тікелей тәуелді болатынын да естен шығармаған абзал» (Дүйсенғазы, 2008, б. 24).

Өнер туындысының қай үлгісінде болсын адам баласы өмір сүріп отырған кеңістік басты орында болатыны заңдылық. Сөз өнерінде де дүние сипаты басты мәнге ие. Дүние бейнесінің аясына адам баласы өмір сүретін ортаның әлеуметтік қалпы, адам мен әлем арасындағы қарым-қатынас, адам баласының жаратылысты, тұтастай табиғатты қабылдауы қамтылады. Өмірлік ақиқат және көркемдік шындық заңдылықтары шебер қиюласқан сөз өнері туындысының адам санасы түйсініп, сезінген жағдаяттарды шынайы бейнелеп жеткізуі шығармашыл тұлғадан кемел талантты, терең білімді, айрықша түйсіну мен сезімталдықты талап етері белгілі. Дүниенің поэтикалық танымдағы бейнесінің шынайы қалпы танымдық әрі поэтикалық қызметтің тамаша үйлесімінен туындайды.

Дүниенің поэтикалық бейнесі – бұл дүниенің поэзияда, көркем тілде, образдар мен символдар арқылы эстетикалық һәм эмоциялық тұрғыда бейнеленуі. Шындықтың көркем түрде жасалуын зерттеу – дүниенің поэтикалық бейнесін ашуға ықпал етеді. Дүние бейнесі – көркем туындылардың, соның ішінде поэтикалық шығармалардың негізгі өзегі. Дүниенің поэтикалық бейнесін көркем туынды мәтіндерін талдау арқылы айқындай аламыз. Ол шығармадағы идеялық мазмұн, тақырыптық бағдар, сюжет пен композициялық құрылым, тілдік өрнек, стильдік ерекшелік, сондай-ақ символдар жүйесі арқылы көрініс табады. Көркем мәтінді кешенді талдау барысында мәтіннің семантикалық қабаттары, образдар жүйесі, авторлық концепция, хроно-топтық ерекшеліктер мен интертекстуалдық байланыстар сараланады. Осы арқылы поэтикалық мәтінде бейнеленген әлемнің құрылымы, оның ішкі логикасы мен мағыналық кеңістігі анықталады.

М. Бахтиннің көзқарасына сүйенсек, «Ақын кейіпкерінің ішкі және сыртқы әлемін сөздің көмегімен суреттейді; Ол оның ішіндегі бос кеңістік пен таным-түсінігін эстетикалық тұрғыда пайымдап, ақтайды, оны көркемдік мәнге ие етеді» (Бахтин, 1986, б. 85). Б. Мейлахтың тұжырымдауынша, «Адамдардың ниеті мен ішкі әлемін түсіну үшін олардың сөздері, ұстанымдары және іс-әрекеттерінен бөлек жазушыға көркемдік танымның барлық элементі көмекке келеді» (Мейлах, 1969, б. 192).

Қорытынды

Зерттеу барысында дүние бейнесі ұғымына қатысты мәселелер жан-жақты қаралды. Сондай-ақ дүние бейнесінің тұтастықты білдіретін термин екені белгілі болды. Осы ұғымды танымдық, әлеуметтік және поэтикалық аспектіде тану мәселелері туралы сөз қозғалды. Сонымен қатар дүние бейнесінің қалыптасуына саяси оқиғалардың, көркем шығармалардың, өмірлік жағдаяттардың тигізетін әсері сараланды.

Мақалада дүние бейнесі ұғымы белгілі философтар мен әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектері негізінде қарастырылып, олардың теориялық тұжырымдары салыстырмалы талдау арқылы жүйеленді. Зерттеушілердің пікір-тұжырымдары дүниенің мәнін, оның көркем мәтіндегі көрінісін және адам санасындағы бейнелену ерекшеліктерін терең түсіндіруге мүмкіндік берді.

Дүниенің поэтикалық бейнесі – көркем ойлау мен эстетикалық қабылдаудың нәтижесінде қалыптасатын күрделі құбылыс. Ол адамзаттың рухани тәжірибесін, мәдени жадын және дүниетанымдық ерекшеліктерін поэзия тілі арқылы бейнелейтін маңызды категория ретінде әдебиеттану ғылымында ерекше орын алады.

Дүние бейнесі өнер туындыларында өмір шындығын көркемдік тұрғыда танытады. Дүние болмысы – ақиқат болса, көркем туындыдағы көрінісі – көркемдік шындық. Жаратылыс шындығын поэтикалық сана арқылы қабылдап, бейнелеу – «үлкен әлем» (дүние) мен «кіші әлем» (адам) арасындағы байланыстың бірегей үлгісі. Ғалам мен адам байланысының көркемдік аспектісі – көркем туындының табиғатын, рухани құндылық ретіндегі мәнін дәйектейді.

Көркем туындыдағы дүние бейнесінің көріну сипатын анықтау ондағы түрлі бейнелеулер, көркем детальдар, мәтіндік қабаттар арқылы зерделенеді. Сол арқылы дүние бейнесінің поэтикалық танымдағы қыр-сыры философиялық, әлеуметтік және поэтикалық негіздерде танылады.

Сөз өнері туындыларының мәтініндегі дүние бейнесінің кеңістіктік-уақыттық, бейнелілік сипатын және динамикалық қалпын көркем туындының негізгі өлшемдері арқылы анықтау жаңа нәтижелерге жол ашады. Дүние болмысының поэтикалық пішінін таныту үшін референттер мен суреттеу, сол суреттеуде анықталатын бейне арасындағы қатынасты танытудың мәні зор.

Көркем шығармаларда жаратылыс заңдылығының, әлеуметтік өмір шындығының, саяси ахуалдың қалпы бейнеленеді. Әлеуметтік өмір шындығының поэтикалық бейнеленуі проза және поэзия туындыларының негізгі өзегін түзеді. Осылайша сөз өнеріндегі ғалам мен адам байланысы кең ауқымда қамтылады. Бұл – поэтикалық танымның терең мәні мен өзіндік қызметін айқындайды.

Дүние бейнесі ұғымын түрлі сала бойынша тереңірек талдауға мүмкіндік бар. Философиялық, әлеуметтік-психологиялық, көркемдік тұрғыда игерілетін жаратылыс болмысы ғылыми және поэтикалық кеңістіктегі «дүние бейнесі» ұғымын қалыптастырса, бұл ұғымның танымдық негізі түрлі бейнелеулер мен зерттеу-зер-

делеулер арқылы жаңа ізденістерге жол ашып келеді.

Мүдделер қақтығысы

Авторлар мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Мақала авторларының үлесі

Ж.Ә. Аймұхамбет – мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, бағыт-бағдар берді, талдауларды жүйеледі. М.М. Ғылымханов – зерттеу материалдарына талдау жүргізді, зерттеу жұмысының жалпы құрылымын, көркем кеңістіктегі дүние бейнесін анықтаудың әдіснамасын бағдарлап, негіздеді.

Әдебиеттер

- Витгенштейн, Л. (1994). *Философские работы*. Гнозис.
- Араева, Л. А., Булгакова, О. А., Калентьева, Л. С. [и др.] (2016). *Языковая картина мира телеутов: монография* / отв. ред. А. В. Проскурина. Кемерово: КеМГУ. 236 с.
- Наурызбаева, А., Шайгозова, Ж., Сайкенова, Д., Галиев, А., & Ускенбай, К. (2023). *Языки казахской культуры*. Казахский научно-исследовательский институт.
- Туманова, А. (2021). *Контаминированная картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва*. Қазақ университеті.
- Хайдеггер, М. (2003). *Время и бытие*. Фолио.
- Зенкин, С. (2021). Воззрение на мир/слово о мире. *Логос – философско-литературный журнал*. <https://doi.org/10.22394/0869-5377-2021-5-91-112>
- Иванченко, С. (2023). *Поэтическая картина мира М.А. Волошина и её отражение в слове*. Томский государственный педагогический университет.
- Блаватская, Е., & Рерих, Н. (2023). *Шамбала. Прошлое или будущее мира?* Родина.
- Бахтин, М. (1986). *Эстетика словесного творчества*. Искусство.
- Нүрдәулетова, Б. (2008). *Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі*. Нұра-Астана.
- Нұржанова, А. (2010). *Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды*. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.
- Белый, А. (2023). *Символизм как миропонимание*. Азбука-Аттикус.
- Сағидолла, Г. (2011). *Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері*. Сарыарқа.
- Гачев, Г. (1988). *Национальные образы мира*. Советский писатель.
- Сомских, В. (2021). *Основы физики эволюции*. Қазақ университеті.
- Vladimirova, T., & Yakovleva, S. (2025). The cosmological image of the world in the creative heritage of G.D. Gachev. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2025-16-3-845-858>
- Яницкий, М., Серый, А., Браун, О., Балабашук, Р., Маслова, О., Микляева, А., Терещенко, В., Филенко, И., Санжаева, Р., Дагбаева, С., Неякина, Ю., & Кадыров, Р. (2021). Образ мира как психологическая система и его природно-средовые детерминанты. *Сибирский психологический журнал*. <https://doi.org/10.17223/17267080/80/1>
- Дүйсенғазы, С. (2008). Дүние бейнесі ұғымының табиғаты жөнінде. *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, 5(113), 284.
- Мейлах, Б. (1969). *Талант писателя и процессы творчества*. Советский писатель.

References

- Araeva, L. A., Bulgakova, O. A., Kalenteva, L. S., et al. (2016). *Yazykovaya kartina mira teleutov: monografiya* [The linguistic worldview of the Teleuts: Monograph] / A. V. Proskurina (Ed.). Kemerovo: KemGU. 236 p. (In Russian)
- Bakhtin, M. (1986). *Estetika slovesnogo tvorchestva* [The aesthetics of verbal art]. Iskusstvo. (In Russian)
- Bely, A. (2023). *Simvolizm kak miroponimanie* [Symbolism as a worldview]. Azbuka-Attikus. (In Russian)
- Blavatskaya, E., & Rerikh, N. (2023). *Shambala. Proshloe ili budushchee mira?* [Shambhala: The past or the future of the world?]. Rodina. (In Russian)

- Duisengazy, S. (2008). Dunie beinesi ugymynyn tabigaty zhoninde [On the nature of the concept of the world image]. *QazUU khabarshysy. Filologiya seriyasy*, 5(113), 284. (In Kazakh)
- Gachev, G. (1988). *Natsionalnye obrazy mira* [National images of the world]. Sovetskiy pisatel. (In Russian)
- Heidegger, M. (2003). *Vremya i bytie* [Time and being]. Folio. (In Russian)
- Ivanchenko, S. (2023). *Poeticheskaya kartina mira M.A. Voloshina i ee otrazhenie v slove* [The poetic worldview of M.A. Voloshin and its reflection in the word]. Tomskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet. (In Russian)
- Meilakh, B. (1969). *Talant pisatelya i protsessy tvorchestva* [The writer's talent and the processes of creativity]. Sovetskiy pisatel. (In Russian)
- Naurzbaeva, A., Shaygozova, Zh., Saykenova, D., Galiev, A., & Uskenbay, K. (2023). *Yazyki kazakhskoy kultury* [Languages of Kazakh culture]. Kazakhskiy nauchno-issledovatel'skiy institut. (In Russian)
- Nurdauletova, B. (2008). *Zhyraular poetikasyndagy dunienin kontseptualdyq beinesi* [The conceptual image of the world in the poetics of zhyrau]. Nura-Astana. (In Kazakh)
- Nurzhanova, A. (2010). *Dunienin qarabaiyr beinesi: frazeologiyalyq fragmenttin somatikalyq kody* [The naive worldview: The somatic code of a phraseological fragment]. L.N. Gumilyov Eurasian National University. (In Kazakh)
- Sagidolla, G. (2011). *Turki-mongol dunie beinesinin tildik fragmentteri* [Linguistic fragments of the Turkic-Mongolian worldview]. Saryarqa. (In Kazakh)
- Somskov, V. (2021). *Osnovy fiziki evolyutsii* [Foundations of the physics of evolution]. Qazaq universiteti. (In Russian)
- Tumanova, A. (2021). *Kontaminirovannaya kartina mira v khudozhestvennom diskurse pisatelya-bilingva* [The contaminated worldview in the literary discourse of a bilingual writer]. Qazaq universiteti. (In Russian)
- Vladimirova, T., & Yakovleva, S. (2025). The cosmological image of the world in the creative heritage of G.D. Gachev. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2025-16-3-845-858>
- Wittgenstein, L. (1994). *Filosofskie raboty* [Philosophical works]. Gnozis. (In Russian)
- Yanitskiy, M., Seryy, A., Braun, O., Balabashchuk, R., Maslova, O., Miklyayeva, A., Tereshchenko, V., Filenko, I., Sanzhaeva, R., Dagbaeva, S., Neyaskina, Yu., & Kadyrov, R. (2021). *Obraz mira kak psikhologicheskaya sistema i ego prirodno-sredovye determinanty* [The image of the world as a psychological system and its environmental determinants]. *Sibirskiy psikhologicheskii zhurnal*. <https://doi.org/10.17223/17267080/80/1> (In Russian)
- Zenkin, S. (2021). *Vozzrenie na mir/slovo o mire* [View of the world/word about the world]. *Logos – filosofsko-literaturnyy zhurnal*. <https://doi.org/10.22394/0869-5377-2021-5-91-112> (In Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан, e-mail: a_zhanat@mail.ru).

Гылымханов Мәрлен Мәлікұлы (корреспондент-автор) – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан, e-mail: marlengilymkhan@mail.ru).

Information about the authors:

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: a_zhanat@mail.ru).

Gilymkhanov Marlen Malikuly (corresponding author) – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: marlengilymkhan@mail.ru).

Сведения об авторах:

Аймұхамбет Жанат Аскербекқызы – д. ф. н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан, e-mail: a_zhanat@mail.ru).

Гылымханов Марлен Маликулы (автор-корреспондент) – докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан, e-mail: marlengilymkhan@mail.ru).

Келіп түсті: 3 шілде 2026 жыл
Қабылданды: 9 қыркүйек 2026 жыл